

STUDIA BALCANICA 32

СРЕДНОВЕКОВНИТЕ БАЛКАНИ
КАТО СВЕТОВЕН КРЪСТОПЪТ:
КОНТАКТИ И ОБМЕН

Съставителство и редакция:
Лиляна Симеонова, Лора Тасева

Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките
Издателска къща „Тендрил“
София 2017

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Лиляна Симеонова. Средновековните Балкани като световен кръстопът: контакти и обмен. Уводни думи</i>	9
I. ИСТОРИЯ	
<i>Златомира Герджикова. Църквата – място за общуване на хора от различни етноси през Късната античност</i>	21
<i>Милош Цветковић. Сермисијани – преци појединих влашких скупина? Прилог проучавању порекла влашких заједница на југу Балканског полуострва</i>	33
<i>Красимира Гагова. Законите на хан Крум и капитуларшите на Карл Велики</i>	45
<i>Теодор Димитров. От колективната памет до дипломатическия аргумент. Към една нова интерпретация на някои исторически реалии в писмата на патриарх Николай Мистик до българския владетел Симеон</i>	53
<i>Лиляна Симеонова. Крепостта Видинис/Бдин и „завръщането на Византия на Дунава“: реализация и крах на една имперска мечта</i>	61
<i>Сашка Георгиева. Брачната дипломация в политиката на цар Самуил по отношение на западния дял на Балканския полуостров</i>	95
<i>Георги Димов. Балканската политика на император Мануил I Комнин през 50-те и 60-те години на XII век</i>	109
<i>Владислав Иванов. Сръбското кралство и Българското царство в борбата за политическо влияние над земите по Долния Дунав в края на XIII век</i>	129
<i>Елена Костова. ‘България’ според някои дубровнишки документи от 80-те и 90-те години на XIV век (предварителни бележки)</i>	143

Ивелин А. Иванов. *Свои и чужди: образът на унгарци, хуни, българи, гърци, кумани, татари, сърби и власи в Chronica Picta от XIV век* 153

Димитър В. Димитров. *Морето в политиката на средновековните балкански държави* 165

Ивайла Попова. *Контакти и взаимодействия между Балканите и Западна Европа през XIV – XV век според пътеписни свидетелства* 185

Калина Минчева. *Пътувания на балканските духовници до руските земи по време на османското владичество (предварителни бележки)* 193

II. АРХЕОЛОГИЯ И ИЗКУСТВОЗНАНИЕ

Албена Миланова. *Каменната пластика в средновековна България между Византия и Западна Европа* 203

Љубомир Милановић. *Гроб архиепископа Данила II у Пећкој Патријаршији: нова разматрања* 227

III. КНИЖОВНИ КОНТАКТИ

Искра Христова-Шомова. *Житието на св. Климент Охридски от Димитър Хоматиан и неговият средновековен славянски превод в контекста на охридските и балканските културни традиции* 247

Лора Тасева. *Античността в българския и сръбския превод на календарните стихове на Христофор Митиленски* 259

Станоје Бојанин. *Хиландарски медицински кодекс и научна медицина на средновековном Балкану* 277

IV. ИЗВОРОЗНАНИЕ И ИСТОРИЧЕСКА ГЕОГРАФИЯ

Стоянка Кендерова. *Представата за историко-географската област Македония в средновековната арабска картография* 297

Пенка Данова. *По пътя Белград – Ниш: италиански стихове от XVII столетие* 311

Георги Димов

Балканската политика на император Мануил I Комнин през 50-те и 60-те години на XII век

Дванадесетият век е епоха на велики владетели като Роже II Отвил, Хенри Плантаженет, Фридрих Барбароса и Саладин, но и време, в което управлявал един от най-енигматичните и популярни сред съвременниците си и бъдещите поколения византийски императори – Мануил I Комнин (1143–1180)¹. Фигурата на ромейския василевс и днес е противоречива сред историците. За едни той е авантюрист, който изтощава сетните сили на империята, подобно на Юстиниан Велики (527–565)². За други – владетел, по време на чието царуване ромейците достигнали за последен път връх на своята политическа, икономическа и военна мощ³.

Като цяло управлението на император Мануил Комнин било белязано от редица промени във византийското общество⁴. На първо място, то

¹ Самото изкачване към властта на Мануил Комнин не било изненада на фона събитията във Византия от началото на XII в. Бъдещият владетел се родил в деня на коронацията на неговия баща Йоан II Комнин (1118–1143) – 28 ноември 1118 г. През същия ден ромейците наблюдавали преминаването на комета, което по един или друг начин предизвестило съдбата на новороденото. Още през 1122 г., след знаменитата победа на Йоан Комнин срещу печенезите, Мануил бил обявен за севастократор, а най-големият му брат Алексей – за сѝимператор. През следващите години младият Комнин се отличил във военните походи на ромейците в Киликия от 1142–1143 г., в походите срещу селджуките, данишмандидите и норманските владетели на Антиохия. След смъртта на двамата си по-големи братя Алексей и Андроник, Мануил Комнин бил предпочетен от умиращия василевс Йоан Комнин за император пред по-големия му брат Исак на 8 април 1143 г.: вж. И. Божилков, И. Билярски, Х. Димитров, И. Илиев, *Византийските василевси* (София, 1997), 324–329; K. Varzos, *Η Γενεαλογία των Κομνηνών* (Θεσσαλονίκη, 1984), 422–477. За обзор върху изворите от периода вж. А.П. Каждан, „Загадка Комнинов (Опит историографии)“ – *Византийский временник* 25 (1964), 53–98.

² P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos (1143–1180)*, (Cambridge, 1993), p. 15; F. Chalandon, *Les Comnène: Études sur l'Empire byzantin aux XIe et XIIe siècles: Jean II Comnène (1118–43) et Manuel I Comnène (1143–80)*, (New York, 1971), 607–608; L. Bréhier, *Le monde byzantin* (Paris, 1998), 328–329; B. Kugler, *Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges* (Amsterdam, 1973), p. 222; Г. Острогорски, *История на византийската държава* (София, 1996), 482–513.

³ R.-J. Lilie, *Byzantium and the Crusader States (1096–1204)*, (Oxford, 1993), 214–215; M. Angold, *The Byzantine Empire (1025–1204). A Political History* (London, 1984), p. 224; Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, 98–105.

⁴ G. Ostrogorsky, “Observations on the Aristocracy in Byzantium” – *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971), 1–32; M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni 1081–1261* (Cambridge, 1995).

се оказало повратен период както във вътрешнополитическата, така и във външнополитическата история на Римейската империя. За пръв път във Византия проникнали осезаемо елементи на западноевропейското общество, рицарските нрави и етос. Тези нови тенденции били резултат от натрупаните с десетилетия контакти с латинския Запад, кръстоносците и техните държави в Леванта. На второ място, самият император проявил афинитет към нетрадиционни политически ходове. И двете му съпруги били западни принцеси, а търговските привилегии, отварянето на римейските пазари към италианските морски градове, браковете, напливът на западни наемници и дори провеждането за първи път на рицарски турнири в Константинопол с личното участие на василевса били част от активната формална и неформална дипломатия на императорския двор.

Водещи в геополитически и икономически план при управлението на Мануил Комнин били европейските владения на империята, особено след загубите и аграризирането на малоазийските земи през XI–XII в.⁵ Ключов за просперитета на балканските земи се оказал възходът на селското стопанство, занаятите и търговията през XII столетие⁶. Редица сведения от писмените извори и археологическите разкопки разкриват икономическото и социалното замогване на част от жителите на империята⁷. За подобряването

⁵ Относно упадък на градовете в Мала Азия вж. S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from Eleventh through Fifteen Centuries* (London, 1971); S. Vryonis, "Nomadization and Islamization in Asia Minor" – *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975), 41–71.

⁶ А.П. Каждан, А. Епстейн, *Византийската култура XI–XII в. Промени и тенденции* (Велико Търново, 2001), 75–92; G. Dagron, "The Urban Economy, Seventh–Twelfth Centuries" – In: A. Laiou (ed.-in-chief), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, 3 vols. [Dumbarton Oaks Studies 39], (Washington, DC, 2002), 385–454; C. Bouras, "Aspects of the Byzantine City, Eighth–Fifteenth Centuries" – In: A. Laiou (ed.-in-chief), *The Economic History of Byzantium*, 497–519; E. Laiou, C. Morrisson, *The Byzantine Economy* (Cambridge, 2007), 91–96; Г. Николов, „Сведения за стопанския напредък на българите през XII в.“ – В: Й. Бенчева, Т. Димитров (съст.), *Realia Byzantino-Balkanica. Сборник в чест на 60 годишнината на професор Христо Матанов* (София, 2014), 351–361; В. Пюзелев, „Бележки върху историята на българските земи и българите половин столетие преди въстанието на Асеневици (1186–1188)“ – В: К. Попконстантинов, Б. Борисов, Р. Костова (съст.), *Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура* (Велико Търново, 2006), 33–44; M. Henty, "Byzantium, 1081–1204: An Economic Reappraisal" – *Transactions of the Royal Historical Society* 20 (1970), 31–52.

⁷ За разцвета на балканските градове в състава на Византийската империя вж. Dagron, "The Urban Economy", 385–454; Bouras, "Aspects of the Byzantine City", 497–519; J. Lefort, C. Morrisson, J.-P. Sodini (eds.), *Les Villages dans l'empire byzantin (IVe–XVe siècle)*, (Paris, 2005); D. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820–1396* (London, 1979); Б. Неаков, *България и съседните ѝ земи през XII век според „Географията“ на Идриси* (София, 1960); А. Миланова, „Градът във византийска България (XI–XII в.): Приемственост и промяна“ – *Medievalia Christiana* 2 (София, 2007), 7–29.

на условията на живот влияние оказали климатичните промени и по-точно – настъпилото затопяване, както и относителното спокойствие по границите на Византия. Положителна тенденция представлявало и либерализирането на византийския пазар по отношение на чуждестранните търговци: това довело до бум на търговията в крайбрежните и разположените на важни пътни артерии области във Византия⁸. Стопанският и селищен подем през XII в. спомогнал за строежа на редица нови крепости и укрепени селища (*ка̀стра* или *φρούρια*) на десния бряг на Дунав, по северните склонове на Стара планина, в Предбалкана, Тракия и Родопите⁹.

Наличието на силна и богата аристокрация от *динати* (гр. *δυνατοί*) отразявало настъпилата промяна в социалната структура на византийското общество¹⁰. Новите първенци, сред които се откроявали гърци, арменци, грузинци, българи, латини и местни водачи (печенези, кумани), станали част от т.нар. система на *пронията*¹¹. Те били държатели на големи поземлени имения (*пронии*), които им били предоставяни от централната власт срещу военна повинност, поемане на определени военни функции (охрана на пътища и проходи) и снабдяване на армията с войници, коне и продоволствие¹². При това част от *динатите*, които набирали все повече икономическа и военна мощ, пребивавали в големите градове на империята.

⁸ М. Сюзюмов, „Внутренняя политика Андроника Комнина и разгром пригородов Константинополя в 1187 году“ – *Византийский временник* 12 (1957), 58–73.

⁹ В. Бараков, „Град и крепост през Второто българско царство“ – *Археология* 1/4 (2005), 73–83.

¹⁰ А.П. Каждан, *Социальный состав господствующего класса Византии XI–XII вв.* (Москва, 1977); Каждан, Епстейн, *Византийската култура XI–XII в.*, 75–92; M. Angold, *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries* (Oxford, 1984).

¹¹ Острогорски в своите изследвания изтъква колко многообразен и важен за византийската войска бил съставът на византийските *прониари* по онова време. Сюзюмов изброява видовете *прония*: срещу земя, владее на територия, събиране на налози, права върху селяни. По-важно е да отбележим, че като *прониари* се издигат много чуждестранни авантюристи и изгнаници, настанени из земите на полуострова. Аналогията между *стратиотите* и *прониарите* в общи линии е възможна. Не бива обаче да забравяме, че като цяло съсловията на *стратиотите* и *прониарите* са две различни социални групи. Така например при бунта на Андроник Комнин (1182 г.) зад него застанали пафлагонийските *стратиоти*. Сюзюмов твърди, че това са едни от последните останали свободни войници от времето на IX–X в., като ги противопоставя на *прониарите*: вж. Сюзюмов, „Внутренняя политика Андроника Комнина“, 58–73. Срв. G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* (Paris, 1958), p. 15; Ostrogorsky, „Observations on the Aristocracy in Byzantium“, 1–32.

¹² W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society* (Stanford, 1997); M. Bartusis, *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia* (Cambridge, 2012); P. Năsturel, „Valaques, Comans et byzantins sous le règne de Manuel Comnène“ – *Byzantina* 1 (1969), 178–184; F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250* (Cambridge, 2006), 316–333; R. Kostova, „The Lower Danube in the Byzantine Naval Campaigns in the 12th Century“ – *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos* 24 (2008), 273–274.

Те се издържали предимно от земеделската продукция на своите обширни имения, излишъците от която продавали на определени тържища, посещавани от чуждестранни и местни търговци¹³.

По правило византийските аристократи разчитали не само на доходите от земята, но и на определена държавна служба и субсидия, която през дванадесетото столетие съставлявала голяма част от приходите им¹⁴. Друга част от едрите *прониари*, предимно в пограничните земи, на свой ред обитавали укрепени резиденции като Ловеч, Севлиево, Кармолин, Трапезица и др. Те разполагали с големи, добре въоръжени свити и често играели важна роля във византийските армии по време на поход. Внушителните пълчища често шокирали съвременниците. Осезаемото превъзходство на военния елит над цивилната аристокрация при управлението на Комнините достигнало своя връх към средата на XII в. А.П. Каждан документирано показва разликата между периода, който предшества Комнините, и времето, когато те управлявали. Докато в първия период има отлив от военната кариера и преминаване на част от военната аристокрация към висшето гражданско чиновничество, по време на Мануил Комнин процесът е обратен, вследствие на което във Византия настъпва „аристократизиране“ на военното командване и се оформя силно изразен военен елит¹⁵.

На следващо място промени били видими в областта на военната и провинциална администрация. Провинциалният управител (*дук* или *катепан*) съсредоточил в ръцете си цивилната и военна власт и по традиция бил в роднински отношения с управляващата династия, или член на т.нар. Комнинов клан¹⁶. Това довело до укрепването на византийската армия и превръщането ѝ при Мануил Комнин в доминираща на бойното поле военна сила, която започнала да използва нови тактически похвати, заимствани понякога от съседите на империята. Наред с това византийците успели да привлекат голям брой чужди наемници – турки и латини, известни по това време с

¹³ P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium* (Galway, 1979), 193–200; E. Granster, I. Medvedev, D. Papachryssanthou, “Fragment d’un Praktikon de la région d’Athènes (avant 1204)” – *Revue des études byzantines* 34 (1976), 5–43; А.П. Каждан, *Социальный состав*; Angold, *The Byzantine Empire*, 203–209; N. Svoronos, “Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes” – *Bulletin de correspondance hellénique* 83 (1959), 1–145.

¹⁴ Г.Г. Литаврин, „Относительные размеры и состав имущества провинциальной византийской аристократии во второй половине XI в.“ – В: З.В. Удальцова, А.П. Каждан (ред.), *Византийские очерки. Труды советских ученых к XIV конгрессу византинистов* (Москва, 1971), 164–168.

¹⁵ Каждан, *Социальный состав*, 260–261.

¹⁶ Каждан, Епстейн, *Византийската култура*, 75–92.

бойните си умения¹⁷. Така по времето на Третия кръстоносен поход през 1147 г. в една битка със западните рицари, която византийските сили спечелили с лекота, Мануил Комнин поставил начело на бойния строй „*скити, заедно с турци и ромейски стрелци*“, а зад тях били построени „*бързоподвижната конница*“ и тежко въоръжените формирования на кавалерията (*κατάφρακτοι*)¹⁸.

Образът на василевса също придобил нови черти: ако преди филантропията била водещ идеал, то при Комнините традиционните добродетели вече били съчетани с войнски качества. Теофилакт Охридски и Михаил Аталиат споделят едни и същи идеи за война-император¹⁹. Този образ достига връх в творчеството на Евстатий Солунски: Мануил I е представен като идеалния воин, който воюва наравно с войниците си, с бляскави оръжия, презиращ раните и страха. Подобна картина рисува и Теодор Продром: Мануил носел денем и нощем доспехи за благо на родината и народа. Йоан Кинам също подчертава смелостта и доблестта на императора²⁰. Тази идеализация на война император всъщност не била отражение на належащите политически задачи – и преди империята трябвало да се бори с многобройни си врагове. Новият образ на Мануил Комнин обаче определено носи западен „рицарски“ дух²¹. Той е въплътен и в изкуството (например в стенописите от Влахерените, върху монети и ювелирни произведения), в литературата (в популярния епос „*Дигенис Акритас*“) и в ритуала по интронизация.

Промените в образа на византийския владетел през дванадесетото столетие обединили около Комнините военната аристокрация и местните елити от *прониари*. В пълна сила това се отнасяло за граничните (периферните) земи във Византия – на Балканския полуостров и в Мала Азия. Въпреки това личната връзка между военното съсловие и василевса била твърде крехка и с времето водела до бунтове и прояви на сепаратизъм, особено след смяната на управляващата династия. Причините били няколко. На първо място, макар централното ръководство, зачислените *прониари*,

¹⁷ J. Birkenmeier, *The Development of the Komnenian Army: 1081–1180* (Boston, 2002), 100–121; J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204* (London, 1999).

¹⁸ М. Бибииков, *Византийский историк Иоан Кинам о руси и народах восточных Европы* (Москва, 1997), с. 106; Birkenmeier, *The Development of the Komnenian Army*, p. 110.

¹⁹ А.П. Каждан, „Византийский публицист XII в. Евстатий Солунский“ – *Византийский временник* 28 (1968), с. 64.

²⁰ Каждан, Епстейн, *Византийската култура*, 131–137.

²¹ В.П. Даркевич, *Светское искусство Византии: Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X–XIII веков* (Москва, 1975), 140–154.

западните и източните наемници, както и числеността на войската да увеличили имперската мощ, те направили византийската армия твърде тромава и трудна за маневриране²². Към тези отрицателни тенденции трябва да прибавим и хетерогенния състав на армията, която, както ще видим, бързо се разпаднала след смъртта на Мануил Комнин.

От една страна, големите свити около *династите* (букв. ‘силните’), чуждите наемници във войската и местните елити били ефективна и боеспособна сила, която лесно громяла враговете на империята. От друга страна, вътрешните борби и междуособици след 1180 г. погълнали голяма част от византийската военна и финансова мощ, а икономическата зависимост на византийците от западните търговци скоро дала горчиви плодове²³. При това с течение на времето самите провинциални управители започнали да се държат не като имперски чиновници, а като местни владетели, които имитирали порядките на императорския двор. В същото време обикновените поданици намирали защитници срещу своеволията на *катепаните*, *преторите* и *практиорите* в лицето на издигащите се местни фамилии и *архонти*²⁴. Обвинявайки щедростта на Комнините към военното съсловие за бедите, сполетели империята, Никита Хониат прави следната констатация: „А понякога се случваше на незначителния полуварварин (*τῷ ἀνδραρίῳ μίξοβαρβάρῳ*), който едва ли някога е виждал военен строй, ромеят – почтен на вид и добър познавач на военното дело – да плаща данък, [макар да] стоеше толкова над този, който събираше от него данък, че изглеждаше пред него като Ахил или като човек, въоръжен с двете ръце пред някого, който от немоощ не може да протегне и едната. И така ромейските области заслужено изпаднаха в това безредие на войските; едни от тях се ограбват пред нашите очи от другоплеменици, които ги покоряват пред властта си, а други – като чужди се опустошават и разоряват от нашите“²⁵.

Наред с това, метаморфозите във византийското общество и най-вече изграждането на военно съсловие сред провинциалната аристокрация

²² Каждан, Епстейн, *Византийската култура*, 75–92.

²³ M. Angold, “The Road to 1204: The Byzantine Background to the Fourth Crusade” – *Journal of Medieval History* 25 (1999), 257–278; D. Nicol, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations* (Cambridge, 1988).

²⁴ Известни фамилии през XII в., които притежавали големи владения в Пелопонес, Тесалия, Тракия, Беотика, Атика, околностите на Солун и Епир, са: *Хамаретос*, *Петралифос*, *Сгурос*, *Софиянос*, *Мамонас*, *Евдемонанис* и др.: вж. Р. Радић, „Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века“ – *Зборник радова Византолошког института* 24–25 (1986), 172–222; X. Матанов, *Средновековните Балкани. Исторически очерци* (София, 2002), 155–208.

²⁵ В. Тъпкова-Займова, *Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад Към историята на северните и североизточните български земи през X–XII в.* (София, 1976), 111–112.

към средата на XII в. засилили стремежа на ромеите към ойкуменистично господство над народите на изток и запад от Константинопол²⁶. Неслучайно в опита си да утвърди авторитета и превъзходството на византийската държава Мануил Комнин водил енергична и твърде агресивна за традициите на Ромейската империя политика спрямо съседите си.

По онова време външните стремежи на василевса били добре приети от новия военен елит на империята. Така още в началото на управлението на Мануил I били организирани мащабни военни походи срещу Иконийския султанат и куманските нашественици на север от Дунав²⁷, а скоро империята се вплела в безмилостна борба и с италиийските нормани. Последвали военни кампании по суша и море към Апенинския полуостров, Египет, Киликия. Едно известие на Михаил Ритор от 1152–1153 г. споменава за това как император Мануил извършил дори поход към Азовско море²⁸. В резултат, подобно на едрите сеньори в латинска Европа той получил васални клетви от князете на Антиохия, йерусалимските крале, селжукските султани и арменските князе – всички те засвидетелствали лично своята вяроност пред василевса. Ромейската власт, поне номинално, се разпротряла над обширни територии на Изток.

Редно е все пак да отбележим, че активната външна политика на Мануил Комнин през 50-те и 60-те години на столетието била ориентирана преди всичко към европейските владения на империята, или т.нар. „византийски Запад“²⁹. Не трябва обаче да противопоставяме западната политика на Мануил на източния курс на неговия баща³⁰. Ориентирането на запад за византийците, както подчертава Острогорски, не било прищявка на Мануил Комнин, а негова съдба, предопределена от бурното развитие на Европа през XII в.³¹

На Балканския полуостров византийските интереси се сблъскали с амбициите на набиращото сила Унгарско кралство, на някои от северно-

²⁶ Каждан, Елстейн, *Византийската култура*, 75–92; Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, 83–84.

²⁷ Й. Валериев, „Още за византийско-куманската война от 1148 г.“ – В: Т. Тодоров (съст.), *България в световното културно наследство. Материали от Третата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен, 17–19. 05. 2012 г.* (Шумен, 2014), 417–431.

²⁸ V. Spinei, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century* (Cluj-Napoca, 2003), p. 264; Д. Оболенски, *Византийската общност: Източна Европа 500–1453* (София, 2001), 279–314.

²⁹ P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204* (Cambridge, 2000), 224–226.

³⁰ Ch. Brand, „*The Turkish Element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Centuries*” – *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989), 1–25.

³¹ Острогорски, *История на византийската държава*, 488–490.

италианските градове (особено – на Венеция) и на норманските крале от Южна Италия³². Политическите и дипломатически действия на Мануил I на Балканите безспорно били сполучливи. Така в противовес на сближаването на Мануил Комнин с германците Унгария установила добри отношения с противниците на Византия. Империята с лекота се справила с надвисналата опасност над европейските си владения: първо с норманите, а сетне – с жупаните на Рашка и с новопоявилите се банове на Босна. А пък на политиката на Арпадите Мануил Комнин противопоставил традиционната византийска комбинация от сила и дипломация³³.

Въпреки това стремежът на сръбските велики жупани да се освободят от опеката на Византия не изчезвал и през дванадесетото столетие. Впрочем, първата наказателна експедиция към земите на сърбите ромеите организирали още в 1148 г.³⁴ Никита Хониат твърди, че сърбите, окужани от византийските неуспехи срещу норманите, нахлули в пределите на империята и ги подложили на грабеж³⁵. Затрудненията на Византия били използвани от враговете на Мануил Комнин: наред със сърбите в нападението се включили унгарците и – противно на съюзните отношения – германските феодали³⁶.

Отговорът на Мануил бил светкавичен: императорът разгромил в няколко сражения силите на Урош II Примислав (1145–1161) и поставил под свой контрол основните сръбски укрепления. Победени, сърбите се укрили в планините³⁷. Мануил Комнин завладел и разрушил Раса – тогавашната главна резиденция на сръбските жупани. Опустошил цялата страна и пленил много народ, който императорът оставил заедно с известно количество войска под командването на своя племенник Константин Ангел. По-късно, когато Мануил Комнин узнал от Константин Ангел, че великият жупан за пореден път започнал да напада ромеите, той решил отново да поведе война.

³² Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, 54–55; W. Höriander (ed.), *Theodoros Prodromos, historische Gedichte* [Wiener Byzantinische Studien 11], (Wien, 1974), 194–204.

³³ Мануил Комнин провел около 13 военни кампании срещу Унгарското кралство в периода 1149–1167 г.

³⁴ J. Fine (Jr.), *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century* (Ann Arbor, MI, 1986), 234–244; Ch. Brand (trans.), *John Kinnamos, Deeds of John and Manuel Comnenus* (New York, 1976), 81–82; A. Papageorgiou, “Βυζάντιο και Σέρβοι: το ζήτημα των εκστρατειών του Ιωάννη Β' Κομνηνού εναντίον των Σέρβων” – *Εἶσα και Εσπέρια* 8 (2008), 353–367.

³⁵ H. Magoulias (trans.), *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates* (Detroit, 1984) p. 53.

³⁶ Brand (trans.), *John Kinnamos*, p. 82.

³⁷ Magoulias (trans.), *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, p. 53.

През ранната есен на 1150 г. Мануил Комнин пристигнал с войската си в гр. Ниш. Там императорът научил, че сърбите очаквали помощ от маджарите и затова побързал да прекара войските си през Лъгомиската област (*διά τῆς Λογγομυροῦ χώρας*), за да изпревари обединяването на двете армии. След поредица от битки, в които Мануил Комнин показал своята сила и храброст, ромеите разгромили сърбите и маджарите. Съюзниците били разбити и обърнати в бягство, а унгарският воевода-великан Бакхин победен лично от императора в двубой. Скоро в лагера на ромеите пристигнал сръбският владетел, който се прострлял на земята пред Мануил (т.нар. *проскинезис*) и с едвам подигната глава произнесъл клетва, че той завинаги остава роб на императора и като такъв ще се явява на война с определено количество войска. Въпреки това по волята на Мануил Урош II бил отстранен от престола в полза на поредното византийско протеже³⁸.

Не така успешно се развили събитията отвъд Адриатика, които поставили до известна степен византийците в изолация от основните им съюзници – венецианците и Немската империя. Създаването на ромейски форtpост/база в гр. Анкона засегнало както съюзенитета на германския владетел Конрад III (1138–1152) над Италия, така и венецианската морска супремация³⁹. От прекомерното византийско влияние се опасявал и Апостолическият престол. Въпреки опитите на Мануил Комнин да се сроди с немския двор чрез евентуален брак между Фридрих Барбароса и една своя племенница (Мария), геополитическата обстановка не била на страната на василевса. Показателни били събитията от 1155 г., когато ромеите започнали своята *реконкиста* на италианските земи.

Новият нормански крал Гийом I (1154–1166) посрещнал решително византийското нашествие. След като в 1156 г. голяма норманска армия акостира в Бриндизи, тя повела успешни военни действия срещу ромеите. Скоро в Бари починал главнокомандващият на византийските сили Михаил Палеолог, като мълвата твърдяла, че това станало от разгулен живот. Йоан Дука бил пленен, а ромеите победени. В крайна сметка норманските съюзници на ромеите, както и венецианците оттеглили своята подкрепа за империята. Пред норманската армия вече нямало реална пречка за възстановяването на предишните граници на Сицилийското кралство. Всичко това принудило Мануил да потърси мирно решение на конфликта през

³⁸ Матанов, *Средновековните Балкани*, 155–208.

³⁹ D. Abulafia, “Ancona, Byzantium and the Adriatic, 1155–1173” – *Papers of the British School at Rome* 52 (1984), 195–216; R. Hiestand, “Kaiser Konrad III” – *Deutsches Archiv* 35 (1979), 82–126.

есента на 1158 г. С подписания мирен договор приключила над десетгодишната византийско-норманска война⁴⁰.

Византия обаче не излязла без никакъв успех от примирието. Тя извоювала правото да държи в Анкона свой гарнизон, като така императорът запазил база, от която всеки един момент можел да атакува неспокойните си южноиталиански съседи⁴¹. Недоволен от изменчивите немски съюзници, Мануил предоставил своята подкрепа на северноиталианските комуни⁴². Особено интересни били опитите на византийския император да се сближи с папството⁴³. За съжаление, аспирациите на Мануил Комнин да бъде обявен за император на Запада срещнали неразбиране от страна на папа Александър III (1159–1181). От гледна точка на събитията на Балканите обаче водещи оставали византийско-унгарските отношения. Именно те предрешили съдбата и историческото бъдеще на северозападните области на Балканския полуостров, в частност Далмация и Адриатическото крайбрежие⁴⁴.

Към края на XI и началото на XII в. унгарската монархия вече била излязла от състоянието на политическа нестабилност и криза. Укрепването на Маджарското кралство като нова балканска, впоследствие и адриатическа сила, а също и тясната привързаност на Хърватското кралство и Сърбия към Унгария, предопределили за десетилетия напред развитието на Северозападните Балкани⁴⁵. Стабилизацията на унгарската средновековна държавност по традиция се свързва с управлението на кралете Ласло I (1074–1095) и Калман (1095–1116). В крайна сметка езическата реакция била смазана, немските завоевателни походи стихнали и в унгарските земи започнал да се налага феодалният ред. Ласло I разширил маджарските територии и отблъснал куманите, а Калман консолидирал унгарските земи. Поради спецификите в развитието на Унгарското кралство и смесичата между източни и западни елементи в управлението му, в държавата съществувало

⁴⁰ J. Parker, "The Attempted Byzantine Alliance with the Sicilian Norman Kingdom (1166–7)" – *Papers of the British School at Rome* 24 (1956), 86–93.

⁴¹ Brand (trans.), *John Kinnamos*, p. 170; Magoulias (trans.), *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, 97–98.

⁴² P. Classen, "La politica di Manuele Comneno tra Federico Barbarossa e la città italiane" – In: *Popolo e stato in Italia nell'età di Federico Barbarossa. Alessandria e la Lega Lombarda. Relazioni e comunicazioni al XXXIII Congresso storico subalpino. Alessandria 6-9 ott. 1968* (Turin, 1970), 265–279.

⁴³ P. Classen, "Die Komnenen und die Kaiserkrone des Westens" – *Journal of Medieval History* 3 (1977), 207–220.

⁴⁴ Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier*, 261–264.

⁴⁵ Пак там, 266–271.

известно напрежение, подклаждано от борбите между „провизантийски“ ориентираните поземлени магнати и епископите и духовенството – проводник на папските интереси в Унгария. Изострянето на тези вътрешните борби, от една страна, довело до активната намеса на византийците в маджарската вътрешна политика. От друга страна, на маджарския престол през 50-те и 60-те години на XII в. седал Геза II (1141–1161), син на Бела II Слепия, който бил враждебно настроен както към ромейския император, така и към поддръжниците на православие в Унгарското кралство. Мануил Комнин лично оглавявал военните походи към маджарите, с което предизвикал възхищението на своите съвременници. Не само поради верността на войската към василевса, а и поради добре организираните военни кампании, ромеите спечелили редица значителни победи над Унгарското кралство и неговите съюзници. За разлика от южноиталианската авантюра на север от р. Дунав императорът лично направлявал военните действия, като подсигурил обоз и тил за войската си. Освен това унгарските планове на Мануил I включвали понякога твърде оригинални и нестандартни за средновековната дипломатия ходове⁴⁶.

Няколко интересни епизода от унгаро-византийските отношения, свързани с предателства и сложни династични комбинации, белязали управлението на Мануил Комнин. Така към края на 1152 г. той назначил за дук на България с резиденция в Ниш своя братовчед, знаменития в историята на Византия със своите многобройни политически и романтични авантюри Андроник Комнин⁴⁷. Андроник току-що бил извикан от Киликия, където водил неуспешно борба с един арменски княз, и все още се ползвал с особено разположение на императора. Междувременно Мануил Комнин прекарал есента и зимата на 1153 год. в Пелагония, откъдето лично наблюдавал действията на своите врагове: на запад норманите, а на север – маджарите и сърбите. Но докато императорът се намирал в Пелагония, до него дошло известие за политическата измяна на Андроник и сближаването му с маджарите. Андроник влязъл в споразумение и сключил с Геза II съюз срещу царствения си братовчед. Условиата предполагали Андроник Комнин да отстъпи на унгарския крал двата придунавски града – Белград и Брани-

⁴⁶ A. Urbansky, *Byzantium and the Danube Frontier. A Study of the Relations between Byzantium, Hungary and the Balkans during the Period of the Comneni* (New York, 1968), 104–106; F. Makk, *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century* (Budapest, 1989), 100–101; I. Căndea, “Expediția militară a Bizanțului din 1166 și geneza culoarului Dunăre-Curbura Carpaților” – *Angustia* 4 (1999), 153–155; Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 260–261; Матанов, *Средновековните Балкани*, 155–208.

⁴⁷ Ш. Дил, А. Рамбо, *Византия – културно-исторически очерци* (София, 1992).

чево⁴⁸. Унгарците осъзнавали, че, ако владеят тези две стратегически крепости, оттам те лесно биха могли да прокарат политическото си влияние над североизточния дял от Балканския полуостров. В замяна Геза II трябвало да помогне на Андроник в опита му да заграби властта, т.е. да стане император, след като сваля Мануил Комнин от престола⁴⁹.

За зла участ на съзаклятниците в ръцете на василевса попаднало писмото от преговорите между неговия родственик, унгарските магнати и унгарския крал. Андроник, заловен и окован във вериги, бил отведен в Цариград и затворен в една от тъмниците на Големия дворец. Мануил Комнин, използвайки прийоми на дипломатията, се опитал също да отслаби Маджарското кралство като привлякъл на своя страна един претендент за унгарския престол. Този претендент бил знаменитият син на унгарския крал Калман Борис от брака му с Евтимия, дъщерята на киевския велик княз Владимир Мономах (1113–1125)⁵⁰. Борис Калиманос (гр. *Βορίσης Καλαμάνος*) пристигнал в Константинопол още по време на царуването на Йоан II Комнин, където бил оженен за една византийска принцеса. Борис бил зачислен сред *прониарите* във византийската армия и водил многобройни битки на византийско-унгарския фронт. За съжаление маджарският принц бил убит през 1153–1154 г. от куманска стрела⁵¹. Подкрепата към Борис Калиманос обтегнала до краен предел отношенията между ромейския василевс и Геза II, като унгарският крал вече открито демонстрирал негативното си отношение към ромеите. В последвалата кръвопролитна маджаро-византийска война Геза II лично потърсил примирие с Мануил Комнин. Когато основните военни сили на ромеите поели от Тракия към Дунавската граница (1154–1155), поражението на маджарите вече било неминуемо. Подобно на сръбския жупан унгарският крал лично посрещнал василевса и засвидетелствал мирните си намерения към империята⁵².

Скоро след смъртта на Геза II през 1162 г. Мануил Комнин решително се намесил в борбите за власт в Унгария. Своята интервенция василевсът оправдавал с роднинските си връзки с династията Арпади – неговата майка Пирошка-Ирина Унгарска се явявала дъщеря на крал Ласло I.

⁴⁸ Brand (trans.), *John Kinnamos*, 100–105; Magoulias (trans.), *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, p. 59.

⁴⁹ Makk, *The Árpáds and the Comneni*, 42–63.

⁵⁰ Brand (trans.), *John Kinnamos*, 117–118.

⁵¹ Ch. Mierow (trans.), *The Deeds of Frederick Barbarossa by Otto of Freising and His Continuator, Rahewin* (Columbia, 2004), p. 168.

⁵² Makk, *The Árpáds and the Comneni*, 63–79; Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenus*, 27–109.

Първоначалният вариант предвиждал на унгарския престол да се постави византийско протеже. Такъв бил престолонаследникът Стефан (Ищван) IV (1163–1164), но той бързо загубил борбата за трона. Византийците подкрепили следващия претендент за престола, син на Геза, в борбата му срещу неговия чичо Ладислав (Владислав). Залогът бил Стефан III да отстъпи Босна, Хърватия и Далмация на Византия. Впоследствие унгарският крал се опитал да възвърне за кралството загубените територии, но начинанието му се оказало безуспешно. Дипломатическите ходове на ромеите били съчетани и с военни походи към Унгария, които често следвали нетрадиционни маршрути – през Влашко и карпатските проходи или през труднодостъпните планини в Босна.

Освен това Мануил Комнин успял да сключи с новия унгарски крал Стефан (Ищван) III (1162–1172) изгодно за византийците споразумение, с което се разиграла една смела династическа и дипломатическа комбинация, чиято крайна цел била обединяването на Византия и Унгария под един скиптър. В тази авантюра унгарският престолонаследник Бела, син на Геза II, бил задържан като заложник в Константинопол и стоден за Мария Комнина, дъщерята на императора, като приел името Алексий⁵³. През 1165 г. маджарският принц вече бил обявен официално за наследник на византийския престол и получил титлата деспот. Бела-Алексий управлявал като апанаж почти цяла Хърватия, Северозападна Босна и Сирмиум. Един синодален акт от 1166 г. потвърждава ролята на Бела-Алексий като наследник на ромейския престол: „*imperatore domino Manuele Commeno... despota... genero... eius domino Alexio... regi*“⁵⁴. Друг средновековен извор като *Gesta Hungarorum* нарича ромейския престолонаследник „*Bela Grecus*“, предвид конфесионалната ориентация на маджарина, който приел православието във византийския двор⁵⁵. Няколко години по-късно обаче, през 1169 г., Мануил Комнин се сдобил със син и Бела вече не влизал в плановете на императора, които по това време били насочени към сходен съюз с норманите в Южна Италия⁵⁶. Унгарският принц останал във

⁵³ Brand (trans.), *John Kinnamos*, p. 215; Magoulias (trans.), *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, p. 167.

⁵⁴ Fine, *The Early Medieval Balkans*, p. 6.

⁵⁵ A. Domanovszky (ed.), *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum* 69 (Budapest, 1906), 143–145.

⁵⁶ Норманският принц Раниери-Йоан също бил обявен за кесар подобно на Бела-Алексий и получил обширни имения в околностите на Солун. Хрониката на Сикард, епископ на Кремона, отбелязва събитията: „*Wilielmi marchioni filium Rainerium*“ и „*Emanuel imperator Constantinopolitanus... filiam suam*“: вж. O. Holder-Egger (ed.), *Sicardi Episcopi Cremonensis Cronica* [Monumenta Germaniae Historica SS 31], (Hannover, 1903) p. 173.

византийската столица още известно време, но титлата деспот му била отнета – и в замяна бил провъзгласен за кесар⁵⁷.

Развалянето на унгаро-византийския съюз всъщност довело до война, която бушувала в годините 1165–1167. Военните действия подели маджарите, които неочаквано нападнали намиращите се в Сремската област ромейски войски. В последвалото сражение унгарският пълководец Дионисий извоювал голяма победа.

Император Мануил, възмутен от нарушаването на мира, решил да накаже неверния си съсед. По време на военните действия византийците спечелили редица забележителни победи, а разширението, което Ромейската империя постигнала в северозападна посока особено след присъединяването на целия апанаж на Бела към територията ѝ, било значително. През 1167 г. над маджарите била спечелена голямата победа при Землин, а на следващата година между двете страни бил сключен мир (1168 г.). Империята запазвала властта над Срем, Землин и далматинските градове. Тези териториални придобивки били потвърдени от унгарска страна през 1172 г., когато на маджарския престол застанал старият византийски съюзник „*rex Hungarie Bela*“ – крал Бела III (1172–1196)⁵⁸.

Същевременно Мануил Комнин предприел редица мерки за засилване на своята власт в Западните Балкани. Поради наложилите се традиции на известна автономия и отдалечеността от центъра на империята – Константинопол, това можело да стане само чрез поверяването на властта в Рашка на местна владетелска фамилия, която да провежда удобна за ромейте политика. След смяната на престола на Белош (Белуш) Вуканович и Деса през 50-те и 60-те години на столетието като подходящ за византийските интереси се издигнал родът Неманичи⁵⁹. Редно да отбележим, че великите жупани, какъвто бил случаят с Деса⁶⁰, лично получили земя от василевса, а в замяна поели определени задължения в северозападните гранични (буферни) райони. По сходен начин отвъд Хемус Комнините раздавали *прониш* на местните първенци, какъвто вероятно е случаят с Теодор и Асен Белгун⁶¹.

⁵⁷ Fine, *The Early Medieval Balkans*, 243–244.

⁵⁸ P. Scheffer (ed.), *Chronica Albrici Monachi Trium Fontium 1196* [Monumenta Germaniae Historica SS 33], (Hannovra, 1874), p. 873.

⁵⁹ V. Ćorović, “The Nemanjić Family Tree in the Light of the Ancestral Cult in the Church of Joachim and Anna at Studenica” – *Зборник радова Византолошког института* 14–15 (1973), 191–195.

⁶⁰ Деса получава от Манул Комнин областта Дендра (в околностите на Ниш) – вж. Т. Živković, “Zvida’s Sons” – In: Т. Živković, *Forging Unity: the South Slavs between East and West, 550–1150* (Belgrade, 2008), 313–335.

⁶¹ Георги Акрополит нарича двамата братя Петър и Йоан (*duos...fratres, uni...Petro*,

Всяка смяна на династията и владетелската линия във Византия обаче правила тези отношения твърде обтегнати и неясни⁶².

Така например след големите победи над унгарците Мануил Комнин лично подпомогнал в пътя към властта четиримата синове на Завида⁶³. Интересно е да отбележим, че Неманичите били династия с канонизирани светци, а корените им са забулени в легенди за съвременната наука⁶⁴. Понякога „древният“ и „благороден“ произход на династията бил свързан с Константин Велики, друг път с Комнините, което на свой ред говори за личната обвързаност на Неманичите с управляващия императорски род.

За самия Мануил Комнин обаче синовете на Завида представлявали интерес преди всичко поради това, че, от една страна, били роднини на *великите жупани* на Рашка, а от друга – на кралската династия в Зета. Така през 1166 г. между единия от братята Стефан и Мануил Комнин, който по онова време пребивавал в Ниш, се състояла среща. На нея сръбският владетел бил почетен с владетелска титла от василевса. Според средновековната сръбска агиография това било царско признание, но най-вероятно Стефан Неманя получил властта над областта Дубочица, северозападно от Враня, и статут на *архонт* (управител) на тези земи.

С тях си действия византийският император показал явно предпочитание към най-младия от Неманичите и с това хвърлил семето на раздора в средновековните сръбски земи. Когато обаче Стефан излязъл победител от кратката и ожесточена борба срещу своите братя в годините 1167–1168 и се окичил с титлата *велик жупан*, Мануил Комнин сменил предпочитанията си към отстранените му братя. В крайна сметка дори *великият жупан* Стефан Неманя, с чието име бил свързан сръбският държавен възход от края на XII в., трябвало да се примири с унижателното положение на почетен пленник в Константинопол през 1172 г.

След победите над сърби и унгарци Мануил Комнин наложил своето влияние в Далмация. В резултат на това, голяма част от градовете по дал-

alteri Ioanni). Тук сме избрали обаче названията отпреди въстанието (Теодор и Белгун): вж. I. Bekker (ed.), *Georgius Acropolita [Corpus Scriptorum Historie Byzantinae 33]*, (Bonn, 1837), 12, 22–23.

⁶² Наблягаме на факта, че братята-въстаници били местни *проиари*, за да покажем, че движението започва именно сред първенците от Паристрион, които успели да се издигнат на византийска служба: вж. Тъпкова-Займова, *Долни Дунав*, 146–147.

⁶³ Živković, “Zvida’s Sons”, 313–335; J. Kalić, “Le joupan Belos” – *Зборник радова Византолошког института* 36 (1997), 63–81.

⁶⁴ T. Živković, “Dioclea between Rascia and Byzantium in the First Half of the 12th century” – In: T. Živković, *Forging Unity: the South Slavs between East and West, 550–1150* (Belgrade, 2008), 293–312.

матинското крайбрежие признали византийската власт. Въпреки че тези успехи били ефимерни, а основни играчи в Северна Далмация оставали Унгария и Венеция, те подчертават нарасналото византийско влияние в Северозападните Балкани. В южните части на Далмация обаче Византия запазила своето надмощие по-дълго, като основна опора на ромейската власт там се явявал гр. Рагуза⁶⁵.

Нарасналото византийско влияние накарало дори босненския бан Борич да преосмисли своята обвързаност с короната на св. Стефан. В избухналите борби за маджарския престол босненският владетел застанал на страната на византийския претендент Стефан IV. В крайна сметка по силата на споразумението между Мануил Комнин и Стефан III от 1166 г. босненските земи също преминали към византийската орбита на влияние, а бан Борич скоро изчезнал от изворите. Ромеите или не успели, или не желали да установят своя администрация в областта, макар че предали голяма помпозност на събитието. Съвсем неслучано титлата, с която се окичил Мануил Комнин след победите си на Балканския полуостров, изброявала детайлно покорените народи и земи (*Dalmaticos, Ouggrikos, Bosthnikos, Chrobatikos*)⁶⁶. В общи линии византийците постъпили в Босна подобно на установения модел в Рашка и делегирали местната власт на някой си бан Кулин⁶⁷.

След осигуряването на безспорно политическо влияние в западната част на Балканския полуостров, в това число и над Далматинското крайбрежие, Мануил Комнин трябвало да се справи към края на 60-те години на XII в. с нарастващата враждебност на бившия си съюзник – Венеция. Сключването на търговски съюзи с други италиански морски градове – Генуа (1169 г.) и Пиза (1170 г.) – довело до избухването на открита война с венецианците⁶⁸. Бунтовете срещу византийската власт от страна на подвластните на ромеите народи също не били рядкост. Сред българите тези прояви на неподчинение обхващали предимно XI в. – от една страна, поради слабо защитените граници на империята от т.нар. „късни номади“, а от друга – заради непосилния данъчен гнет след средата на столетието.

⁶⁵ J. Ферлуга, *Византиска управа Далмацији* (Београд, 1957), 120–150.

⁶⁶ Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier*, p. 270.

⁶⁷ Матанов, *Средновековните Балкани*, 155–208.

⁶⁸ В края на краищата през 1171 г. всички венециански търговци на територията на империята били арестували, а стоките им – конфискувани след една старателно подготвена акция. На това Венеция отговорила с военноморска експедиция към островите Хиос и Лесбос. Отношенията между двете държави останали още дълго време неуредени въпреки започналите преговори. Вж. G. Day, "Manuel and the Genoese: A Reappraisal of Byzantine Commercial Policy in the Late Twelfth Century" – *The Journal of Economic History* 37 (1977), 289–301.

Изглежда обаче, че въстания срещу ромейската власт е имало и при управлението на Мануил Комнин. Те едва ли са били продиктувани от непримиреността на населението към ромейската власт, още повече Комнините туширали социалните противоречия, осигурили спокойствие по границите и не давали воля на данъчните своеволия, характерни за предходния век. Често обаче за тези бунтове прозирали косвено и унгарските интереси на Балканите⁶⁹.

Паралелно с това местните първенци (кумани, които организирали редица нападения над Балканите през 40-те, 50-те и 60-те години на XII в., маджари, българи, сърби или *миксоварвари*) били зачислени в *прониарските* списъци и изпълнявали стриктно своите военни повинности⁷⁰. Сръбски и унгарски военни подразделения се сражавали в битката при Мирокефалон (1176 г.), а българите участвали във военните кампании в Южна Италия и в отбраната на Солун срещу норманите⁷¹.

В общи линии виждаме как балканската политика на Мануил Комнин довела до няколко преки последствия. На първо място бил изграден един нов властови и политически модел на Балканите – така в списъците на *прониарите* били зачислени местните архонти; още повече за времето, за което говорим, областта между Стара планина и р. Дунав била в сферата на византийското управление. Множеството монети на династията Комнини, ромейските печати и предмети на бита, намерени в Северна България, съвсем не подкрепят мнението, което дълго време битуваше в съвременната историография: а именно, че от средата и в края на XII в. земите северно от Хемус са се намирили само и единствено в номинална

⁶⁹ През 1154 г. българите се вдигнали на въстание, а през 1166 г. недалеч от Триадица (дн. София) дори Мануил Комнин за малко не станал жертва на българския бунт. При това е редно да направим следните уточнения: 1) населението в тема Паристрион е смесено – т.нар. *миксоварвари* (*μικσοβάρβαροι*), от които произхождат също Теодор и Асен Белгун; 2) през XI–XII в. българи се отнася предимно за населението на тема България (дн. Македония, Западна България, части от Северна Гърция и Южна Сърбия – с център Скопие). Прочее, названието ‘българи’ се използва и като етноним, и като политоним.

⁷⁰ Литаврин посочва, че няма нито едно изрично доказателство за наличие на византийски *динати* в Северна България. Руският учен отбелязва наличието на екстензивни стопанства (развъждане на животни, включително и коне) сред императорския дом (т.нар. *василикати*), които били предадени в ръцете на местни велможи. Вж. Г.Г. Литаврин, „Темпове и специфика на социално-икономическото развитие на средновековна България и Византия (от края на VII до края на XII в.)“ – *Исторически преглед* 6 (1970), с. 39.

⁷¹ Тъпкова-Заимова предполага, че българските дребни поземлени владетели не може да са били премахнати изцяло. Вероятно те са изпълнявали известни задължения към византийската власт. Знае се само, че в отделните периоди се прибъгвало до събиране на опълчение, но не е известно на какви начала. Вж. Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав*, 139–140.

зависимост от Византия⁷². Сходен пример откриваме и в „Историята“ на Никита Хониат, който, описвайки подготовката на Мануил Комнин за войната със селджукските турци в 1176 г., споменава за помощната войска от латинския народ (т.е. унгарците) и от самите „крайдунавски скити“ – така вероятно било охарактеризирано смесеното население от района на Долния Дунав. Като друг пример може да дадем желанието на братята Тодор и Белгун да бъдат зачислени в *прониарските* списъци на империята в Кипсела през ранната есен на 1185 г. точно преди похода на Исак II Ангел (1185–1195) срещу норманите⁷³.

На второ място следва да отбележим друг важен факт: Комнините вероятно не поддържали редовна войска в земите между Истър (р. Дунав) и Стара планина и граничните райони на Северозападните Балкани. Всеки път, когато оттам се показвала опасност или пък се явявала необходимост да се предприемат военни действия, Мануил Комнин поемал срещу врага с голяма войска. Друг път изпращал своите пълководци, вероятно разчитайки и на местните *прониари*. По този начин при династията на Комнините (1081–1185) разходите по поддръжката на гарнизонни и *акритски* (погранични) войски били сведени до минимум. Така например, докато Мануил I бил зает през последните години на живота си с отклонението на голямата опасност откъм германския император Фридрих I Барбароса (1152–1190) и с борбата си против иконийския султан, защитата на западната граница била предоставена на местните първенци, владетели на отделни крепости в качеството им на *прониари* на империята⁷⁴.

След смъртта на Мануил Комнин временната византийска власт над Балканския полуостров и въобще „Комниновият модел“ започнали да се разпадат както под влияние на местния партикуларизъм, така и поради спецификите в управлението на Византия от края на единадесетото и дванадесетото столетие. На свой ред Андроник I Комнин (1183–1185) повел

⁷² Г. Г. Литаврин, *България-Византия XI–XII век* (София, 1987), 322–325.

⁷³ Литаврин изказа предположение, че преди да стане *прониар*, т.е. да поиска „едно село“, Асен „охранявал императорските коне“. Това предположение Литаврин изгражда върху един днес добре познат пасаж от Роберт де Клари. Вж. Г. Г. Литаврин, „Влахи в византийските източници X–XIII вв.“ – В: Г. Г. Литаврин (ред.), *Юго-Восточная Европа в Средние века* (Киев, 1972), с. 127.

⁷⁴ С раздаването на земи под формата на *прония* вероятно били намалени предишните войнишки възнаграждения, осигурявани от империята. В тази връзка е интересно да отбележим, че ако в нач. на XI в. ромейската войска наброявала над 110 000 души, то към средата на XII в. броят ѝ намалял драстично. Въпреки това големината на императорските войски по време на поход не намаляла, а напротив – увеличила се, без да натоварва фиска на Византия. Вж. J. Haldon, *Warfare State and Society in the Byzantine World 565–1204* (London, 1999), p. 103.

политика, която не удовлетворявала *динатите* и *прониарското* съсловие⁷⁵. А бунтът на Ангелите през 1185 г. довел до редица прояви на неподчинение и сепаратизъм сред провинциалната аристокрация и местните *прониари*⁷⁶. Сърбия отхвърлила византийската власт; унгарците си възвърнали Далмация, част от Хърватско и Сирмиум през 1181 г.; на следващата година – Белград и Браничево, а през 1183 г., в съюз със сърбите завоювали Ниш и Средец; норманите нахлули в Епир; бунтове разкъсвали империята на о-в Кипър, в Мала Азия и на Балканите⁷⁷. Благоприятната политическа обстановка в общи линии била използвана и от новите военни елити по Долен Дунав. На Балканите се появили редица сепаратисти: (*princeps*) Белота в северозападния дял на полуострова, Иванко, Стрез, Добромир Хриз, Мануил Камица, Йоан Спиридонаки, Лъв Сгур, Андроник и Никифор Петралифи⁷⁸. В крайна сметка обаче само долнодунавските първенци, независимо от тяхната етническа принадлежност, в лицето на Теодор и Асен Белгун (1186 г.) могли да се обединят около владетелска идеология, която да узакони техния бунт⁷⁹.

⁷⁵ Сюзюмов твърди, че владенията на много *динати* и *прониари* били конфискувани при управлението на Андроник Комнин. Едва Исаак II Ангел (1185–1195; 1203–1204) прави опит да реставрира политиката на Мануил Комнин – срв. Сюзюмов, „Внутренняя политика Андроника Комнина“, 58–73, особено бел. 35; Острогорски, *История на византийската държава*, 509–510.

⁷⁶ При Исаак II Ангел отново забелязваме подема сред византийската военна знат. Пример е знаменитата победа над норманите на 7 ноември 1185 г., в която изворите не отбелязват наличието на латински наемници сред армията на Алексий Врана. Изглежда, въпреки репресивната политика към *прониарското* съсловие в годините 1183–1185 г. то все още било жизнено и боеспособно. Алексий Врана (*Ἀλέξιος Βραναῖς*) също е родственик на Комнините – син е на Михаил Врана и Мария Комнина (племенница на Алексий I Комнин). По време на бунта срещу Ангелите в армията на Врана имало много *прониари*, недоволни от идването на власт на Исаак II – вж. Сюзюмов, „Внутренняя политика Андроника Комнина“, 58–73..

⁷⁷ Angold, „The Road to 1204“, 257–278.

⁷⁸ Интересно е да отбележим обаче, че размирните земи били периферни и важни за военната отбрана на империята: по Долен Дунав, в континентална Гърция (Пелопонес, Тесалия, Епир), о-в Кипър и Западна Мала Азия. Т.е. това са областите, върху които били сформирани новите военни сили на империята, т.нар. *прониари* и по-точно новата погранична военна аристокрация.

⁷⁹ Независимо от теориите – дали напр. Теодор и Асен Белгун са от български, смесен (*миксоварварски*), кумански, печенежки или влашки произход, за нас по-важна е идеята за възстановяването на българското царство, която придала законно право на бунта от 1186 г. За условията юридически да бъде призната държава/кралство през Средните векове може да се съди по едно изявление на папа Анаклет II към норманския крал Роже II: за да бъде признато едно кралство, такава държава трябва да е имало от древни времена или нейните владетели да произхождат доказано от кралски корен. От друга страна, напълно допустимо е произходът на Асеневци да се свърже с многобройните кумански нашествия на Балканите по времето на късните Комнини. Отлични войни, куманите са зачислявани в *прониарски*

В заключение може да обобщим, че въпреки кризата от края на века водената от Мануил Комнин политика довела както до стабилизирането на имперските граници, така и до издигането на международния престиж на Византия⁸⁰. При това с военните си кампании и дипломатически ходове, ромейският василевс постигнал не само редица впечатляващи победи на бойното поле, но и осветлил много от белите полета на балканската политическа карта през Средните векове; извел на историческата сцена земите на Босна и неманичка Сърбия във втората половина на XII в. И не на последно място – допринесъл за проникването на рицарския дух в пределите на Източната Римска империя. За съжаление, през следващите години във Византия започнали необратими процеси на децентрализация и упадък, които довели до трагичните събития от 1204 г.

те списъци, като получавали владения на Балканите: вж. Литаврин, *България – Византия XI–XII век*, 52–126.

⁸⁰ Следва да отбележим, че Мануил Комнин твърде често бил критикуван и осмиван от съвременниците си. Известни са случаите с лодкаря при похода срещу куманите, с обидите от константинополската гъла след поражението при Мирокефалон и с подигравките, отправени лично към особата на Мануил I от норманите и венецианците. Вж. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos (1143–1180)*, 413–489.